

IX. CONCLUSIONS

¿QUÈ ENS QUEDA PER SABER I PER ESTUDIAR

DE POMPEU FABRA?

JORDI GINEBRA I SERRABOU,

COMISSARI DE L'ANY POMPEU FABRA

1. INTRODUCCIÓ I (COSES QUE POTSER NO PODREM ESTUDIAR)

Una interpretació —o compleció— natural del títol d'aquesta exposició seria la següent: ¿Què ens queda per saber i, *per tant*, per estudiar de Pompeu Fabra? Malauradament, em temo que hi ha coses que ens queden per saber i que no podrem estudiar, i això perquè no hi ha dades ni fonts per investigar-les. Una de les més repetides entre els estudiosos (vegeu, per exemple, Mascaró, 2006, p. 18) és aquesta: ¿per què, pel que sembla, Fabra —que va viure deu anys al País Basc— no es va interessar mai per l'eusquera?

Però n'hi ha d'altres. Algunes pertanyen a l'esfera biogràfica i a l'àmbit del que avui en diuen «interès humà», i certament potser són poc rellevants de cara a la caracterització general de l'obra de Fabra i de la seva transcendència, però les societats culturalment madures solen conèixer a fons tots els aspectes de la vida i obra de les seves principals figures representatives, encara que es tracti de petits detalls, i per aquest motiu —almenys així ho veig jo— és lògic que ens interessem per tots els racons i raconets de la trajectòria vital i professional del gramàtic més important de la nostra història.

En aquesta línia, doncs, hi ha unes quantes coses —de tota mena, unes de més importants i d'altres que ho són poc— que ens agradaria arribar a saber i que potser, com he dit, no sabrem mai. ¿Com va conèixer Fabra la seva muller i com es va desenvolupar el festeig? ¿Com era de debò la relació de Fabra amb la dona i les filles? ¿Com va viure —ell i la seva família— l'escàndol que va representar la fugida de la seva cunyada amb Josep Pijoan? O, en un altre ordre de coses: ¿Podrem recuperar la famosa *Catalan grammar*? ¿Per què es va plantejar, quan era a Bilbao, anar-se'n a viure a Madrid? (d'això en parlaré més endavant). En alguns casos es tracta d'episodis minúsculs, però que igualment encurioseixen. Així, el dia 14 de maig de 1934 Fabra i Ventura Gassol, conseller de Cultura, van fer una visita al president Companys, al Palau de la Generalitat. ¿De què van parlar? El diari *La Vanguardia* ens en dona aquesta austera informació, en una notícia dedicada a temes diversos relacionats amb la Generalitat: «Dijo también [el president Companys] que le había visitado don Pompeyo Fabra, acompañado del consejero de Cultura, para darle cuenta de algunas cuestiones de naturaleza nacionalista, que había escuchado con verdadero interés» (*La Vanguardia*, 1934). ¿Ens quedarem sempre amb el desig no satisfet de saber quines eren aquestes qüestions «de naturaleza nacionalista» suscidades per Fabra i que tant van interessar Companys?¹

1. La notícia de la visita apareix també a altres diaris, com *La Veu de Catalunya* o el *Diari de Tarragona*, però no en proporcionen més dades. Fixem-nos, d'altra banda, que es diu que Fabra anava acompanyat del conseller de Cultura, i no pas a l'inrevés. Aquesta visita no està consignada en cap biografia de Fabra ni en la cronologia de les *Obres completes*.

2. INTRODUCCIÓ II (COSES QUE PODEM ESTUDIAR)

Al costat de les qüestions que segurament no podrem estudiar, n'hi ha d'altres que sí que poden ser matèria d'investigació. Cal que digui, de tota manera, primer de tot, que el coneixement que tenim avui de la vida i obra de Fabra és un coneixement extens i sòlid. Avui no és previsible que hi hagi sorpreses. Coneixem la seva trajectòria vital. Coneixem la seva obra, que està catalogada, descrita i publicada (seria estrany que encara trobéssim algun text de Fabra no conegut fins ara —si deixem de banda les cartes: de cartes és segur que encara n'apareixeran). Coneixem l'impacte de la seva obra i què en va dir la societat catalana de l'època. Etc.

Tot i així, encara hi ha temes —de detall, certament— que podem estudiar. O que hauríem d'estudiar. Sobretot en relació amb aspectes històrics, biogràfics i d'interès humà. Si separem la —diguem-ne— «fabrologia» en dues àrees, l'àrea científicotècnica —o filològica— i l'àrea històrica i biogràfica (perquè s'entengui bé: ens movem en l'àrea científicotècnica quan parlem de les proposicions del tipus IV de la gramàtica pòstuma, dels models lexicogràfics del *Diccionari general* o de l'aportació de la *Gramàtica de la llengua catalana* a la descripció de la formació de paraules en català; ens movem en l'àrea historicobiogràfica quan parlem dels pares de Fabra, de la seva pràctica del tennis o de si van cremar o no la biblioteca de la casa de Badalona), el que em sembla que s'imposa de dir és que en els darrers vint-i-cinc o trenta anys hem fet força més progressos en la primera àrea que en la segona.

De fet —i això pot semblar que contradiu el que he dit abans a propòsit de la solidesa dels nostres coneixements fabrològics, però penso que no—, no deixa de ser simptomàtic que la biografia de referència de Pompeu Fabra —el llibre de Miracle (1968)— sigui una obra publicada fa cinquanta anys. Cinquanta anys! Això segurament diu molt a favor de la fortalesa del treball de Miracle, però potser diu poc —o molt, però en sentit oposat— dels estudis biogràfics sobre Fabra del darrer mig segle. A més, aquesta circumstància (que la biografia de referència tingui cinquanta anys) entrebanca de vegades el progrés de les noves recerques, perquè, encara que l'obra de Miracle contingui molta informació, també conté petits errors —o presenta determinades llacunes— que han estat rectificats en treballs posteriors. Però, si la persona que vol estudiar alguna faceta de la vida de Fabra continua partint exclusivament del llibre de Miracle, no es beneficia de les aportacions dels estudis posteriors.

Il·lustraré el que dic molt breument. Miracle afirma (1968, p. 421) que Fabra va venir a Barcelona, durant el seu sojorn a la ciutat basca, únicament tres vegades: el 1902, per casar-se; el 1906, amb motiu del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana; i el 1911, per preparar la tornada definitiva. Però des de la publicació de l'epistolari de Fabra a càrrec de Jordi Manent (Fabra, 2011) sabem que el gramàtic també va ser a Barcelona a l'octubre de 1908 (vegeu també Ginebra, 2013). Si un estudiós parteix avui de la informació de Miracle —la referència—, no sabrà què ha de fer si resulta que, posem per cas, troba que en algun text de l'època algú afirma —és un exemple hipotètic— que l'any 1908 va parlar amb Fabra a Barcelona.

Caldria comptar, doncs, amb una nova biografia de Fabra. Hem de tenir en compte, a més, que la capacitat crítica de Miracle, en relació amb Pompeu Fabra, era nul·la, i per tant caldrà plantejar-se fins a quin punt la biografia de Fabra feta per Miracle no va ser sinó, d'alguna manera, l'autobiografia de Fabra. També caldrà, en conseqüència, de manera serena i desapassionada, analitzar l'autoconstrucció del personatge Fabra a través de Miracle i dels seus biògrafs, entrevistadors i panegiristes. Els progressos teòrics dels darrers anys en l'àmbit de les literatures del jo i de la literatura biogràfica ens poden ser de molta utilitat per treballar en aquest camp adoptant una perspectiva crítica. Si se'm permet fer un parèntesi, donaré tot seguit una petita mostra de la mena de dades que hem d'analitzar per procedir a l'estudi d'aquesta autoconstrucció. Una mostra que constitueix un indicatiu que, certament, hi va haver autoconstrucció conscient.

Com se sap, Tomàs Garcés va visitar Fabra l'any 1926 amb l'objectiu de redactar l'entrevista que es va publicar a la *Revista de Catalunya*, que és una de les entrevistes de Fabra més conegudes. Quan anys després Garcés rememora la trobada amb el gramàtic, indica que no recorda que Fabra revisés el text abans de ser publicat, i destaca que en qualsevol cas l'entrevistat no va fer-li'n mai cap retret (Mir, 1998, p. 140). Fixem-nos, però, en els dos textos següents. El primer és un passatge de l'entrevista de Garcés publicada a la *Revista de Catalunya* (Fabra, 2013, p. 648). El segon, un passatge del discurs de Fabra als Jocs Florals de Lleida del 1915 (Fabra, 2013, p. 250).

366

Fou tan sentida des del començament de la Renaixença la necessitat de refer la llengua, que cada escriptor esdevenia un gramàtic. I, no obstant, tots es malhiaven de la gramàtica com d'una cosa perillosa, no ja solament per a la producció literària, ans per a la llengua mateixa. Hi hagué un Milà i Fontanals, hi hagué un Aguiló. Influïren gaire en la manera d'escriure de llurs contemporanis? L'un era filòleg il·lustre, l'altre escorcollador infatigable de la llengua antiga i dels parlars vivents. [Entrevista de Tomàs Garcés, 1926]

Fou tan sentida, des del començament de la renaixença, la necessitat de refer la llengua, que cada escriptor esdevenia un gramàtic [...]. I nogensmenys, tots ells es malhiaven de la gramàtica com d'una cosa perillosa, no ja solament per a la producció literària, sinó encara per a la llengua mateixa. Hi hagué un Milà i Fontanals, hi hagué un Aguiló. ¿Influïren gaire en la manera d'escriure de llurs contemporanis? L'un era un filòleg il·lustre; l'altre, un escorcollador infatigable de la llengua antiga i dels parlars vivents. [«Literats i gramàtics», 1915]

Es tracta, com es pot comprovar, del mateix text, amb alguna variació de detall. Fabra, doncs, li havia d'haver passat algun paper. És previsible llavors que el gramàtic ja no necessités revisar l'entrevista i que no fes cap retret a Garcés: ¿com n'hi havia de fer, si ell mateix li havia donat el material escrit? Garcés, doncs, quan rememora la trobada amb Fabra, no ens diu tota la veritat, i el que aquest episodi deixa entreveure és que el seny ordenador de la llengua catalana tenia interès a controlar que es deia d'ell i com es deia.

Tanco el parèntesi. Com he dit, caldria comptar, doncs, amb una nova

biografia de Fabra. Amb una biografia extensa i sistemàtica, que incorpori les dades i perspectives que s'han anat trobant i fixant en tots aquests anys. O amb monografies de les diferents etapes de la seva vida, en la línia del que va fer Jordi Manent amb el llibre *Pompeu Fabra a l'exili. 1939-1948* (2005). (Cal tenir en compte, a més, que el llibre de Miracle va ser publicat sota el franquisme, i per tant hi devia haver coses que sabia i que no va poder dir.)² En concret, potser el període que ara mateix requereix de manera més urgent un estudi sistemàtic és el període 1890-1902, del qual, en relació amb la importància que té, sabem relativament poc. Començant pel que va fer Fabra, des del punt de vista professional, el primer any després d'haver acabat la carrera. Així, si va obtenir el títol al setembre de 1890 (Jané i Mir, 2013, p. 790), i no tenim notícia que es posés a treballar fins al cap d'un any, al setembre del 1891, quan va muntar una acadèmia per a estudiants de batxillerat amb Puig i Cadafalch en un pis de la ronda de la Universitat (Jané i Mir, 2013, p. 791), la pregunta s'imposa: ¿què va fer del setembre de 1890 al setembre de 1891? És poc creïble que només es dediqués a *L'Avenç* i als estudis gramaticals. Fabra pertanyia a una família modesta, i el seu pare, a més, havia mort feia poc, i és segur que la família esperava amb certa impaciència que Fabra acabés la carrera i es posés a treballar per contribuir a les despeses de la llar. I sembla poc creïble que es passés un any sencer buscant feina. Hi ha altres fets d'aquesta època que caldria documentar més bé. Miracle (1968, p. 310), per exemple, escriu que l'any 1893 l'acadèmia de Puig i Cadafalch i Fabra va haver de tancar, i la situa, encara, a la ronda de la Universitat. Però sembla que ja no era allí, sinó al carrer Comtal (*Dinastia*, 1892). D'altra banda, el mateix Miracle (1968, p. 235) situa el conegut episodi de l'oferta de feina a les mines de sofre d'Hellín, Albacete, a les acaballes de l'estiu de 1891 i, en canvi, la cronologia de les *Obres completes* el situa un any abans, al 1890 (Jané i Mir, 2013, p. 790).³ I encara hi ha qüestions més «delicades», d'un ordre diferent: ¿En quina llengua feien les classes Puig i Fabra a la seva acadèmia? ¿Les feien en català?

367

3. ORGANITZACIÓ DE L'EXPOSICIÓ

En les pàgines que seguiran faré una petita exposició, selectiva, de diversos aspectes de la vida i obra de Fabra que queden per estudiar (o per acabar d'estudiar). Insisteixo que són aspectes de detalls, tot i que això no vol dir que alguns no presentin un interès notable. En l'apartat que ve a continuació em referiré a certs punts del que he anomenat àrea científicotècnica. Després al·ludiré a una qüestió que té la doble vessant, la científicotècnica i la historicobio-

2. El fet que insisteixi en el caràcter referencial del llibre de Miracle no vol dir que no hi hagi síntesis biogràfiques posteriors de gran valor. Penso especialment en el llibre de Segarra (1998), que matisa i completa diversos punts de la biografia de Fabra —i que, a més, està molt ben escrit—, tot i que volia ser sobretot una obra de divulgació.

3. En realitat, tota la història de l'oferta de feina a les mines d'Hellín, tal com la reporta Miracle, no acaba de ser convincent. ¿Fabra es va plantejar realment la possibilitat d'acceptar-la? ¿Què va tenir tot plegat d'escenificació davant de la família?

gràfica: la recepció de Fabra fora dels Països Catalans. En els altres apartats faig petites incursions en diversos aspectes de l'àrea historicobiogràfica. És una tria aleatòria de temes, que té com a objectiu (a part d'aportar en algun cas, certament, dades noves) mostrar el tipus d'aproximació analítica que em sembla que pot ser útil per progressar. I que també vol mostrar que cal continuar treballant per poder establir de manera nítida la distinció entre el que ens queda per saber i ens quedarà per saber, i el que ens queda per saber però podem arribar a saber. Així, en l'apartat 6 tracto de la figura de Bartomeu Galí i de la seva relació amb Fabra. En l'apartat 7 m'aturo en la qüestió del retorn de Fabra a la càtedra de llengua catalana després del Sis d'Octubre. En l'apartat 8 plantejo una línia de recerques al voltant dels anys del període republicà. En l'apartat 9 dono una mostra de petita investigació reeixida: uns mots de Fabra de l'any 1932 fins ara no reportats. I en l'apartat 10 presento una altra petita aportació a la biografia del gramàtic: la referència a les oposicions a la càtedra de l'Escola d'Enginyers de Madrid.

Convé que faci notar expressament —i això és vàlid tant per al que ja he tractat en les pàgines anteriors com per al que diré en els apartats que seguiran— que, atès que l'objectiu del meu treball és reflexionar al voltant del que ens queda per saber i per estudiar de Pompeu Fabra, podria ser que produís en el lector una impressió no volguda: la impressió que la meua posició com a estudiós és que la vida i obra de Fabra està poc estudiada. No és el cas. Assenyalar aspectes i qüestions que cal investigar no equival a donar poc valor a la feina feta. He d'afegir que el meu treball no és, d'altra banda, un balanç crític de la bibliografia sobre Fabra, i per tant és inevitable que deixi d'esmentar estudis i aportacions valuosos; el fet que no m'hi refereixi no significa, de cap manera, que no els consideri importants.⁴

4. ASPECTES DE L'ÀREA CIENTIFICOTÈCNICA

En l'àrea científicotècnica o filològica, com he dit, s'han fet aportacions notables en els últims anys, tot i que, naturalment, també hi ha temes que demanarien més investigació, sobretot en l'esfera de la lexicografia. Caldria, així, un estudi exhaustiu de les fonts del *Diccionari ortogràfic* i de les aportacions neològiques d'aquesta obra. Caldria investigar fins a quin punt el *Diccionari general* utilitza exemples obtinguts d'obres literàries catalanes, ja que, si bé hi ha acord entre els estudiosos que generalment Fabra va crear els exemples *ad hoc*, també és cert que hi algun indici que no sempre va ser així; és el cas de l'exemple de l'entrada *brandejar* —«Brandejant amb mà ferrenya l'espasa flamejant» (Fabra, 1932,

4. En un balanç crític de les grans aportacions a l'estudi de la vida i obra de Fabra hi haurien d'aparèixer noms com Mila Segarra, Joan Solà, Josep Murgades, Xavier Lamuela, Jordi Mir, Joan Julià-Muné, Antoni Ferrando, Jordi Manent, Joan Costa Carreras i d'altres, noms que hom no trobarà necessàriament referenciats en aquestes pàgines. El lector interessat en un balanç de la bibliografia fabriana dels darrers anys pot recórrer a Ginebra (2018), que de tota manera tampoc no és un estudi fet amb voluntat d'exhaustivitat.

s. v.)—, que està obtingut d'un vers de *L'Atlàntida* de Verdaguer (Ginebra i Solà, 2007, p. 218; Ginebra, 2009, p. 319).⁵

Entre altres aspectes de l'àrea científicotècnica a propòsit dels quals valdria la pena d'intentar tenir més coneixements hi ha els següents (em sembla que són els més destacables):⁶

1. Les fonts teòriques i els models. Segarra (1991), Bonet (1993), Julià-Muné (2005, 2009) i Mascaró (2006) han aportat dades i reflexions cabdals sobre aquest punt, però continuem sense poder-ne fer una exposició exhaustiva i sistemàtica. Joan Costa Carreras em suggereix que podria ser profitós estudiar quina era la formació dels gramàtics a l'Estat espanyol a finals del segle XIX i començaments del XX.⁷

2. La selecció dels temes tractats en les seves obres. Solà (1982, p. 65-67) ja va fer notar que en les seves gramàtiques Fabra tractava amb extensió i profunditat certs temes i que n'ometia d'altres, o que tot just els insinuava. I va assenyalar que caldria intentar saber quines eren les raons que el conduïen a aquesta selecció.

3. La concisió expositiva. Es tracta d'una mostra: Fabra (1956, p. 129) fa una distinció brillant entre la substantivació de participis del tipus *llevat*, *rostit*, *rebut* o *clos*—substantius concrets, resultat de processos de lexicalització continents i complexos— i els del tipus *anada*, *abraçada* o *mossegada*—substantius abstractes (els que podrien definir-se sistemàticament com a 'acció de x'). És una distinció que ni explica ni descriu: la podem detectar exclusivament perquè presenta les dues classes d'unitats en paràgrafs separats. ¿Per què, de vegades, Fabra és tan lacònic?

4. El fonament de certes afirmacions descriptives. És també una mostra: Fabra va detectar que en català antic la «caiguda» de preposicions era sistemàtica (i aquest és un dels motius que el van dur a prescriure-la per al català normatiu), però no va dir mai—encertadament— que el «canvi» fos igualment característic del català antic, sinó que era un fenomen modern. ¿Quines dades del català modern el van conduir a aquesta percepció?

5. El pes del francès escrit en les reflexions i decisions de caràcter norma-

5. Investigar aquesta qüestió de manera sistemàtica ha de ser una feina assequible (per bé que laboriosa i lenta), ja que a l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans es conserven unes 70.000 fitxes resultants del buidatge d'obres literàries, amb el mot, la citació corresponent i la procedència (Arxiu, 2013). Agraeixo a Laia Miret la informació i que m'hagi lliurat una còpia d'aquest document.

6. M'interessa fer notar, de tota manera, que aquesta llista no exhauereix les possibilitats. De fet, l'Any Fabra ja ha servit per fer conèixer noves dades, de mena diversa, sobre la vida i obra del nostre primer gramàtic, i tant les intervencions d'aquest simposi com el V Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra» són també una demostració pràctica que encara s'hi poden fer aportacions d'interès.

7. Agraeixo al col·lega Costa Carreras una nota amb una relació d'aspectes de l'obra fabriana susceptibles de ser estudiats amb més detall. Lamento que, per causa de la manera com he organitzat la meua exposició, no pugui reproduir la llista de tots els seus suggeriments.

tiu. Aquest és un punt sobre el qual ja va cridar l'atenció Solà (1982, p. 77-78). En el seu temps Fabra va ser acusat més d'una vegada de tenir tendències gal·licitzants.

6. L'evolució de la prosa de Fabra en relació amb l'evolució dels seus criteris lingüístics (punt que obtinc de l'esmentada relació de Costa Carreras). ¿És sempre la seva praxi lingüística el resultat de l'aplicació dels seus criteris o té de vegades caràcter d'assaig o de prova?

5. LA RECEPCIÓ DE L'OBRA DE FABRA FORA DEL DOMINI LINGÜÍSTIC

Ens queda per fer un estudi exhaustiu de la recepció de l'obra de Fabra fora dels Països Catalans. D'una banda, de la recepció a Espanya. De l'altra, fora de l'Estat espanyol. Un estudi que, de fet, hauria de tenir dues vessants, corresponents a cada una de les dues àrees esmentades. Una vessant seria, així, la recepció científica (si els filòlegs i romanistes professionals van conèixer els treballs de Fabra, si el van citar, si se'n va parlar en les revistes de lingüística de l'època, etc.), i l'altra la recepció ideològica (la reacció davant del que significava socialment i políticament l'obra de Fabra). En relació amb aquesta segona vessant, i circumscrits a Espanya, Josep Murgades (2018) ja ens n'ha donat alguns tasts —adduint i comentant articles publicats a la premsa—, però seria interessant fer-ne una anàlisi exhaustiva i sistemàtica, examinar-ne les constants ideològiques, els raonaments, etc. Pel que fa a la primera vessant (la científica, la filològica), tot i així, l'estudiós que s'hi posi haurà d'anar preparat per no desanimar-se: és possible que a Espanya no hi trobi gairebé res —recentment Xavier Rofes (2018), però, ha documentat un article d'Amado Alonso sobre Fabra de l'any 1927 (vegeu també Ginebra i Rofes, en premsa).

En canvi, en aquesta línia relativa a la vessant científica, trobarà alguna cosa més nord enllà. Tampoc no gaire, però sí cert material. Per exemple, una ressenya de la *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana* publicada el 1900 a la revista *Annales du Midi*, del romanista Alfred Jeanroy (que té interès, perquè és relativament crítica). O una ressenya de l'estudi de 1926 sobre la coordinació i la subordinació en els documents de la Cancelleria, publicada el 1928 a la *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* (de Lucien-Paul Thomas). O dues ressenyes de l'*Abregé* de 1928 —una al *Bulletin Hispanique* (1929) i una altra als *Annales du Midi* (1931). I, l'any 1948, una breu nota necrològica al *Bulletin Hispanique* (cap d'aquests treballs ha aparegut referenciat fins ara en les bibliografies i estudis sobre Fabra).

6. BARTOMEU GALÍ I CLARET

¿Què sabem de la relació professional i «ideològica» entre Fabra i el seu cunyat, Bartomeu Galí i Claret, professor de lletres? ¿Va tenir el segon gens d'influència en el primer pel que fa al seu interès per la gramàtica i pel que fa a l'actitud davant l'ús de la llengua catalana? Se sap que Bartomeu Galí i Claret —vint

anys més gran que Fabra— va influir notablement en certs aspectes de la vida familiar dels Fabra i Poch, entre altres en un de tan important com l'elecció de carrera universitària (Bladé, 1965, p. 28). Les dues famílies —els Galí Fabra i els Fabra Poch— compartien llar des que Fabra tenia vuit anys, des del 1876, quan es va casar la seva germana (Miracle, 1968, p. 88). Van compartir llar durant més de vint-i-cinc anys. El noi Fabra va freqüentar les escoles que triava el seu cunyat (Col·legi Miralles, Col·legi Mimó) —a vegades precisament perquè Galí hi feia classes. I, sent Fabra ja adult, van treballar junts uns quants anys (del 1894 al 1901).

Encara més. Fabra va publicar el 1891 l'*Ensayo de gramática de catalán moderno*, i el mateix any el seu cunyat publicava l'obra *Nueva gramática castellana*. ¿No van parlar mai de la coincidència —dues gramàtiques— i del contrast —dos idiomes diferents? ¿Quina actitud tenia Galí davant del fet que Fabra publicqués una gramàtica del català? ¿Li va agradar? ¿Li ho va censurar? ¿Va pensar que era una manera de perdre temps i esforços? ¿Se la va llegir? És difícil pensar que no parlessin l'un amb l'altre de les respectives obres i de la qüestió de la llengua. Fabra, però, no en va dir gairebé res; no va evocar mai el seu cunyat en relació amb aquest punt.

D'altra banda, la gramàtica de Galí no era —com passava prou llavors, per la necessitat que tenien mestres i professors d'obtenir ingressos addicionals— el resultat d'haver copiat, retallat i reformulat textos ja publicats, sinó una obra elaborada amb professionalitat. Segons María Luisa Calero, experta en historiografia de les gramàtiques espanyoles, Galí, l'any 1891, és el primer autor que distingeix, en l'àmbit de les conjuncions de la llengua castellana, entre conjuncions de coordinació i conjuncions de subordinació (Calero, 1986, p. 169). Això és un indicatiu que es tractava d'un bon treball, fet a consciència. Aquest interès per qüestions de teoria gramatical sembla que hauria d'haver atret l'atenció del jove Fabra. ¿No van parlar mai els dos cunyats de conceptes lingüístics ni de qüestions de doctrina gramatical? Domènec Guansé (1934, p. 3) indica que Bartomeu Galí era el professor del qual Fabra va conservar més bon record, i al qual devia la sòlida preparació gramatical que havia adquirit (vegeu també Miracle, 1968, p. 95). No tenim, però, més informació sobre aquest punt.⁸

A més, Bartomeu Galí havia traduït de l'alemany el volum *Flores y estrellas: colección de cuentos morales* (Barcelona, Librería de Juan y Antonio Bastinos, Editores, 1881). Coneixia, doncs, la llengua de Goethe, i això també pot ajudar a explicar els interessos i inclinacions del Fabra adolescent: si el pare sabia italià i el cunyat alemany, és més fàcil d'entendre l'afició del jove Fabra als idiomes.

Finalment, és interessant d'assenyalar que hi ha com a mínim una publicació de Galí en català. Es tracta d'una traducció d'«Els dos granaders» de Heine, que va aparèixer a *La Costinyola*, periòdic quinzenal de Camprodon, l'any 1894.

8. La gramàtica castellana de Galí va arribar a conèixer quatre edicions. Un treball per fer és l'anàlisi comparada de la teoria gramatical de l'*Ensayo* de Fabra i de la *Nueva gramática* de Galí, per mirar de determinar si hi pot haver influència del segon sobre el primer. Per ara puc dir que la divisió de les conjuncions en coordinants i subordinants, precisament, no apareix a l'*Ensayo*.

¿És una mostra que Fabra havia conquerit, o mig conquerit, el seu cunyat per al català?⁹

Segui com sigui, voldria afegir que resulta sorprenent que cap dels biògrafs clàssics de Fabra — ni Guansé, ni Miracle, ni Bladé, ni Segarra— faci referència a aquestes activitats intel·lectuals de Bartomeu Galí, tenint en compte el pes que va tenir el personatge en la vida de Fabra: cap referència a la gramàtica, a la traducció de *Flores y estrellas*, ni a la traducció de Heine al català. Tampoc Fabra no hi va al·ludir mai. ¿No és estrany?

I encara un últim comentari. A la portada de la *Nueva gramática* s'hi diu que Galí era professor de la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona. Si va ser així, ¿com és que tampoc cap dels biògrafs de Fabra, ni Fabra mateix, en van dir mai res? ¿Tan poc pes tenia aquest fet en la vida de la família? (Val a dir que, com se sap, la universitat espanyola de la segona meitat del segle XIX no tenia excessiu prestigi i, des del punt de vista econòmic, tampoc no constituïa, per al professorat, una font notable d'ingressos —es nomenaven, per exemple, professors auxiliars interins sense sou.)¹⁰

7. LA CÀTEDRA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA L'ANY 1934

Un dels episodis que demanen aclariments és el del retorn de Fabra a la docència universitària regular després dels fets del Sis d'Octubre. Sabem que Fabra, amb motiu d'aquests fets, va ser suspès de sou i feina i empresonat als vaixells *Ciudad de Cádiz* i *Uruguay*. En el volum segon de les *Obres completes* es diu que, després d'haver estat alliberats, ni Fabra ni els altres membres del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona van ser restituïts al càrrec, i que això «no va impedir que Fabra i la resta dels professors continuessin fent classe a la Universitat, sense cobrar, però» (Lloret i Ramos, 2006, p. 26).

¿Va ser aquest realment el cas? No és gens clar. Sí que és clar que Fabra no va ser restituït al càrrec de president del Patronat, però no ho és que continués fent classe sense cobrar. Pot ser que hi hagi hagut certa confusió motivada, entre

9. He adreçat consultes a Ramon Pinyol, Jordi Jané Carbó, Montserrat Bacardí i Pilar Godayol, i em diuen que aquesta traducció no és coneguda, ni tampoc Galí com a traductor de l'alemany. Els agraeixo que hagin atès les meves preguntes.

10. A la condició de catedràtic d'universitat de Galí s'hi refereix de passada Albert Mercadé, en la seva tesi doctoral sobre l'artista Francesc d'Assís Galí, fill de Bartomeu i un dels dos «queridos sobrinos» de la famosa carta de Fabra (Mercadé, 2013, p. 50). De tota manera, aquest és un punt fosc. És dubtós que fos catedràtic, i caldria aclarir quin va ser el seu estatus com a professor (potser circumstancial). El nom de Bartomeu Galí i Claret no figura en les relacions de professors de la Facultat de Filosofia i Lletres dels anuaris impresos de la Universitat de Barcelona. (He consultat en línia tots els anuaris i memòries des del que correspon al curs 1867-1868 fins al del curs 1092-1903; agraeixo a Neus Jaumot, de l'Oficina de Gestió Documental i Arxiu de l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona, el seu ajut. Tampoc hi ha cap dada al llibre d'actes de la Junta de la Facultat de Filosofia i Lletres, almenys des del 27 de novembre del 1885 fins al 15 d'abril del 1893.)

altres coses, pel mot *càrrec*, en el sentit que de vegades s'hagi entès que volia al·ludir al càrrec de president del Patronat i en altres al «càrrec» de catedràtic ordinari. Ribas i Massana (1976, p. 90) indica que els professors es van oferir a fer classes sense rebre el sou, però —puntualitzo— això no vol dir que aquesta fos finalment la situació. També informa que el 19 de febrer de 1936 es va pagar la consignació que servia per retribuir els professors nomenats pel Patronat, però —continuo puntualitzant— Fabra no pertanyia a aquest grup de professors. Finalment, assenyala (Ribas, 1976, p. 171) que els membres del Patronat van ser alliberats però no reintegrats a les funcions del Patronat (no diu res de les càtedres, de tota manera). Vernet (1982, p. 12) explica que, amb motiu del Sis d'Octubre, els professors no numeraris foren foragitats, tot i que van continuar fent gratis les classes que els havien estat encomanades (que van cobrar durant el segon i tercer períodes del Patronat), i que els numeraris empresonats, sobreseguida la seva causa, van ser reintegrats als seus llocs docents però no en llurs càrrecs. Segarra (1998, p. 206) escriu que «van poder tornar als seus llocs docents, però no pas als seus càrrecs», i més endavant afirma que «els professors no numeraris, que n'havien estat expulsats a començament del curs, continuaven en els seus llocs sense cobrar» (Segarra, 1998, p. 207). Bonet (2004, p. 87) indica que, després d'haver estat posats en llibertat, Fabra, juntament amb Bosch Gimpera, Trias i Pujol i Xirau i Palau, dissolt el Patronat i suspès l'Estatut de la Universitat, «es van haver de reintegrar a la vida universitària com a simples numeraris», i afegeix que «res no va impedir que els professors nomenats pel Patronat prosseguissin la seva tasca sense cobrar».

373

Fixem-nos que, en realitat, cap d'aquests autors afirma que Fabra —que era professor numerari— es reintegrés a la càtedra sense cobrar. Ni que no s'hi reintegrés. En canvi, de manera clara, Miracle escriu (1968, p. 47), taxativament, que al juliol de 1935, quan van fer plegats la visita a la casa natal del gramàtic, Fabra no havia estat «reposat» a la càtedra de català.

¿Té raó Miracle? ¿S'equivoquen els prologuistes del segon volum de les *Obres completes*? Es fa difícil creure que el biògraf de Fabra s'errés en un punt tan verificable. No obstant això, hi ha certes dades contundents. El 13 de desembre de 1934 s'havia publicat al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* (BOGC, 1934) una «Orden» indicant que, atenent al fet que havia estat posat en llibertat, Pompeu Fabra s'incorporava novament al seu destí de director de la càtedra superior de català, i que cessava la suspensió de «empleo y sueldo» com a director de l'esmentada càtedra. L'ordre està signada l'11 de desembre per Francisco Jiménez Arenas. Poc després, el 23 de gener de 1935, els diaris *La Libertad*, de Madrid, i *La Vanguardia*, de Barcelona, anunciaven que Fabra reprendria les classes a la Universitat de Barcelona el 29 de gener (*La Vanguardia*, 1935; *La Libertad*, 1935). D'altra banda, com se sap, s'han conservat els apunts d'un alumne universitari de Fabra en el curs 1934-1935 (editats dins les *Obres completes*, vol. 2, p. 813-971), cosa que encara fa més complicat pensar que Miracle pot tenir raó (tot i que, en rigor, el fet que Fabra tornés a l'aula no vol dir necessàriament que cobrés).

8. EL PERÍODE REPUBLICÀ

El període republicà, en rigor, és un període de gran activitat per a Pompeu Fabra —i en diversos àmbits—, i d'altra banda és, com se sap, un període socialment intens i políticament mogut, i potser aquestes circumstàncies han complicat la possibilitat d'aturar-se prou en l'anàlisi d'alguna de les seves facetes personals o professionals d'aquests anys. Per exemple, Fabra va ser designat al juny de 1931 inspector de les càtedres de català que havien de crear-se a les escoles normals de Catalunya —aquesta dada és coneguda, tot i que no figura a la cronologia de les *Obres completes*. ¿Què sabem, però, de la feina que va fer com a tal? Fabra va arribar a tenir un nombre relativament alt de càrrecs durant la República, i potser valdria la pena de fer una monografia en relació amb cada un. Així, «Pompeu Fabra, inspector de les càtedres de català de les escoles normals de Catalunya» podria ser el títol d'un d'aquests treballs. I n'hi hauria més. Presento tot seguit una llista de càrrecs, encàrrecs i funcions, públics i privats, del període 1930-1939. És una llista que no vol ser completa.

374

- President de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans
- President del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona
- Catedràtic de llengua catalana de la Universitat de Barcelona
- Director del Seminari de Filologia Catalana de la Facultat de Filosofia i Lletres i Pedagogia de la Universitat de Barcelona¹¹
- President de Palestra
- Inspector de les càtedres de català de les escoles normals de Catalunya
- Membre del Comitè de la Llengua (Generalitat provisional)
- Membre i vicepresident del Consell de Cultura de la Generalitat de Catalunya (i de la Ponència d'Ensenyament Secundari i de la d'Ensenyament Tècnic d'aquest consell)
- Membre del Consejo Regional de Primera Enseñanza de Cataluña (en representació del Consell de Cultura de la Generalitat)
- President del Tribunal Examinador Permanent de Català de la Generalitat de Catalunya
- Membre del Patronat de la Comunitat Cultural Catalano-Balear
- Director general d'Ensenyament de Català de la Generalitat de Catalunya
- President delegat de la Junta de Relacions Culturals de Catalunya (Generalitat de Catalunya)
- President de la junta de la Secció Delegada de Badalona de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana
- Membre de la ponència de la Secció Filològica de l'IEC per a la revisió dels noms dels municipis de Catalunya (encàrrec de la Conselleria de Cultura)

11. Per acord del Patronat, aquest seminari va passar a dir-se Seminari de Filologia Romànica el 30 de desembre de 1937 —Fabra en va continuar sent director («Actes», 1936-1937, p. 107).

- Membre de la Ponència municipal de retolació de l'Ajuntament de Barcelona
- President de la Unió Catalana de Federacions Esportives
- Vocal del Consell d'Administració de la Caixa de Pensions per a la Veïlla i d'Estalvis
- President de l'Associació de Lawn-Tennis de Catalunya
- Membre de la Institució de les Lletres Catalanes (i vocal de la Secció de Relacions Exteriors)

Alguns d'aquests càrrecs o funcions ja compten amb la seva monografia: Vernet (1982) per a la presidència del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bonet (2004) per a la càtedra de la Universitat de Barcelona, Marquet (1995) per a la presidència de Palestra, etc. I potser en algun cas la monografia no serà necessària. Per exemple, pel que fa al Consejo Regional de Primera Enseñanza de Cataluña (del qual era membre en representació del Consell de Cultura de la Generalitat de Catalunya), Jordi Monés (1984, p. 182) explica que, amb aquests organismes, creats per la República, es donava un pas endavant cap a la descentralització educativa de l'aparell escolar, però afegeix que a la pràctica la seva activitat va ser pràcticament nul·la, i que el de primera ensenyança, que havia de regular els diferents aspectes de l'ensenyament primari, no va arribar a funcionar mai. Amb aquesta informació sabem, per tant, que ja no caldrà elaborar el treball «Pompeu Fabra, membre del Consejo Regional de Primera Enseñanza de Cataluña».

375

9. NOTÍCIA D'UNA ENTREVISTA AMB POMPEU FABRA DE L'ANY 1932

A l'«Epistolari» de Fabra es publica una carta, del 14 de juliol de 1932, per mitjà de la qual el gramàtic cita una persona (que devia haver-li demanat de parlar amb ell) per al 15 o el 16, a l'Institut d'Estudis Catalans (Fabra, 2011, p. 359). La persona citada és l'escriptor occità Pèire Roqueta (al qual Fabra s'adreça en francès, i amb el nom de Pierre Rouquette). Per la carta no podem saber el motiu de la trobada, i Manent (2011) no en fa cap comentari. ¿Quina devia ser la raó, però, que va portar Roqueta a demanar una entrevista a Pompeu Fabra?

La resposta arriba si tenim en compte que Roqueta també exercia el periodisme, i si tenim en compte que de vegades signava els seus textos periodístics amb el nom de Pierre-Jean Roudin. El fet és que al número d'octubre de 1932 de la revista mensual francesa *La Méditerranée*, editada a Marsella, apareixia, signada per Pierre-Jean Roudin, la primera part de l'article «Impressions de la lutte pour l'autonomie catalane». Es tractava d'un extens article reportatge sobre l'estat d'esperit dels catalans en relació amb la manera com, en aquell moment, s'havien resolt políticament i jurídicament les aspiracions de llibertat nacional. El periodista havia estat a Barcelona al juliol i a l'agost, és a dir —recordem-ho— en el moment de màxima efervescència pel debat de l'Estatut al Parlament espanyol, i també en el moment en què molts catalans es van decebre pel fet que el text estatuari que

finalment es va saber que s'acabaria aprovant no responia a les expectatives que havia generat l'Estatut de Núria. Per elaborar el reportatge, Pierre-Jean Roudin (Pèire Roqueta) va entrevistar diverses personalitats catalanes. Una d'aquestes personalitats va ser Pompeu Fabra. D'aquesta manera resolem l'enigma de la carta (deduïm que Roqueta va visitar Fabra a l'Institut d'Estudis Catalans el 15 o 16 de juliol per entrevistar-lo de cara a la redacció del reportatge) i, sobretot, accedim a uns mots de Fabra que fins ara ens eren desconeguts.

Efectivament, en l'article de *La Méditerranée*, Roudin (Roqueta) presenta Fabra dient que és un home d'una intel·ligència preclara, i el valora com el restaurador de la llengua catalana i com una de les figures més rellevants del renaiement català. Afirmar que es pot ben dir que, si tots els catalans poden llegir avui un gran nombre de diaris en una llengua unificada, això ho deuen a Fabra. I tot seguit el periodista explica que, gràcies al gramàtic, ha tingut la revelació de l'equívoc tràgic, del malentès secular i racial que separa Catalunya de l'Espanya castellanitzant. I a continuació transcriu uns mots de Pompeu Fabra:

—Monsieur, me dit-il à peu près (et je lui demande pardon si j'accuse un peu les termes de sa confidende) l'attitude, à notre égard, des républicains espagnols est, pour la Catalogne qui leur avait fait confiance, une déception cruelle. Ceux qui considèrent notre problème avec les plus de bienveillance n'y ont rien compris et ne peuvent sans doute pas le comprendre. Cette *incompréhension absolue* de l'Espagne est terrible, car elle n'admet point de solution. Nous n'aurons sans doute pas ce qui nous tient le plus à coeur, l'autonomie de l'Enseignement; il n'y aura pas d'université Catalane. Et la lutte des deux cultures continuera aussi inégale. Je ne crois pas que le Statut diminué que l'on nous prépare apporte à notre situation présente un grans changement. (Roudin, 1932, p. 238-239)¹²

I tot seguit postil·la:

Ces déclarations étaient empreintes d'une profonde tristesse. Dans ce sanctuaire de la culture catalane qu'est l'Institut d'Estudis Catalans, sous les rangées de livres qui couvrent les murs du petit bureau de Pompeu Fabra, dans la lumière d'une grande fenêtre qui éclairait le noble visage de ce grans homme modeste, le sentiment d'une immense désillusion nationale m'a étreint. (Roudin, 1932, p. 239)¹³

12. «Senyor —m'ha dit, més o menys (i em disculpo si traeixo una mica la seva confiança)—, l'actitud, des del nostre punt de vista, dels republicans espanyols és, per a la Catalunya que els havia fet confiança, una decepció cruel. Els qui amb més bona voluntat consideren el nostre problema no n'han entès res i no en poden, sens subte, entendre res. Aquesta *incomprensión absoluta* d'Espanya és terrible, perquè no té punt de solució. Nosaltres no tindrem, sens dubte, el que ens toca més al cor, l'autonomia de l'ensenyament: no hi haurà universitat catalana. I la lluita de les dues cultures continuarà sent desigual. No crec pas que l'Estatut rebaixat que ens preparen aporti un gran canvi a la nostra situació present» [traducció de J. G.].

13. «Aquestes declaracions estaven amarades d'una profunda tristesa. Dins aquest santuari de la cultura catalana que és l'Institut d'Estudis Catalans, sota les rengleres de llibres

Es tracta, sens dubte, d'unes declaracions interessants perquè no tenim gaires manifestacions explícites del pensament de Fabra sobre la situació política a la qual es refereixen. També cal destacar-ne (si se'm permet abandonar momentàniament el discurs acadèmic estricte) que potser, malauradament, avui tenen més vigència que mai.¹⁴

10. ¿POMPEU FABRA A MADRID?

En un recent i interessantíssim treball de Guillermo Lusa es diu que el 4 de novembre de 1903 el director de l'Escola d'Enginyers de Bilbao va adreçar un ofici al Ministeri d'Instrucció Pública per mitjà del qual li feia arribar la documentació de Pompeu Fabra necessària per optar a unes oposicions a la càtedra de química general i anàlisi química de l'Escola Central d'Enginyers Industrials de Madrid (Lusa, 2018, p. 35-36). Lusa indica que no ha trobat més notícies d'aquestes oposicions, i que pensa que segurament Fabra no s'hi va presentar, perquè el termini per fer arribar la documentació era precisament el 4 de novembre, el dia de l'ofici esmentat.

El que puc afegir a aquesta notícia és que, si Fabra potser va deixar córrer aquestes oposicions, un temps després hi va tornar a pensar. I així, al gener de 1905 va signar —ara sí— unes oposicions a la càtedra de química general i anàlisi química de l'Escola d'Enginyers Industrials de Madrid, segons consta a la *Gaceta de Madrid* del 25 de gener del 1905 (*Gaceta*, 1905). La càtedra la va guanyar, al maig, Ventura Agulló de la Escosura. Desconec si Fabra s'hi va arribar a presentar o no, però el fet és que les va signar.

¿Quins són els motius que van empènyer Fabra a plantejar-se la possibilitat d'anar a viure a Madrid? No ho sabem. No hi ha referències a aquesta qüestió en cap biografia, ni a l'epistolari, ni en cap estudi sobre Fabra. Penso que és clar que hem de desestimar la idea que s'ho plantegés com un projecte de trasllat definitiu. L'estada de Fabra a Bilbao li resultava dura i podria ser que, sense veure llavors cap possibilitat de tornar a Barcelona, hagués pensat per algun motiu que viure de moment a Madrid li podia ser beneficiós. Potser va pensar que a Madrid podria treballar com a filòleg amb més mitjans (biblioteques, acadèmies, universitat) que a Bilbao. Potser hi havia alguna raó familiar. Potser Josep Pijoan, que llavors vivia a Madrid, li va fer alguna recomanació. Ara per ara no en podem dir res més. ¿Serà una de les coses de Fabra que queden per saber i que sempre ens quedaran per saber?¹⁵

---

que cobreixen els murs del petit despatx de Pompeu Fabra, gràcies a la llum d'una gran finestra que il·lumina el noble rostre d'aquest gran home modest, m'ha atenallat el sentiment d'una immensa desil·lusió nacional» [traducció de J. G.].

14. Per a més dades sobre l'article de Pere Roqueta i els mots de Fabra, vegeu Ginebra (2019).

15. En el treball de Lusa en aquest mateix volum hi ha més informació sobre aquestes oposicions (Lusa ens diu, per exemple, que no van ser dues oposicions sinó una de sola).

11. CLOENDA

Avui tenim molta informació sobre la vida i obra de Fabra, i coneixem bé els avatars de la seva trajectòria personal i professional. Però encara ens queden coses per saber. Podem fer-nos preguntes per a les quals probablement no trobarem mai una resposta, però també és possible fer noves aportacions (com em penso que s'ha mostrat al llarg d'aquestes pàgines), algunes amb un interès notable. Desitgem que l'Any Fabra 2018 constitueixi un punt d'inflexió, i que faci créixer l'atenció dels nostres estudiosos cap a la que segurament és la figura més representativa de la cultura catalana contemporània.

BIBLIOGRAFIA

- «ACTES» (1936-1937) = *Llibre d'actes del Ple del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona*. Vol. 2. Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona. Ref. ES CAT UB 02-2655:05.
- ANGLADE, Joseph (1931). «Fabra (P.). Abrégé de Grammaire catalane. Paris, Société d'édition Les Belles-Lettres, 1928». *Annales du Midi: Revue Archéologique, Historique et Philologique de la France Méridionale*, tom 43, núm. 169, p. 124-125.
- ARXIU (2013) = SERVEI DE DOCUMENTACIÓ I ARXIU [de l'IEC]. «Fitxes de les calaixeres procedents de les Oficines Lexicogràfiques. Inventari definitiu». Institut d'Estudis Catalans, 2002 [revisat el 2013]. [Document inèdit]
- 378 BERTRAND, J. J. A. (1929). «P. Fabra, *Abrégé de Grammaire catalane*. Paris, Belles-Lettres, 1928». *Bulletin Hispanique*, tom 31, núm 4, p. 382.
- BLADÉ I DESUMVILA, Artur (1965). *Contribució a la biografia de mestre Fabra*. Barcelona: Rafael Dalmau. [Reproduït a *Obres completes*. Vol. 7. Valls: Cossetània, 2009, p. 11-114]
- BOGC (1934) = «Orden». *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 347 (13 desembre), p. 1698.
- BONET, Sebastià (1993). «Pròleg». A: FABRA, Pompeu. *Ensayo de gramática de catalán moderno. Contribució a la gramàtica de la llengua catalana*. Edició facsímil. Barcelona: Alta Fulla, p. 5-48.
- (2004). «Pompeu Fabra, un catedràtic extraordinari». A: MALÉ, Jordi; CABRÉ, Rosa; JUFRESA, Montserrat (ed.). *Del Romanticisme al Noucentisme: Els grans mestres de la filologia catalana i la filologia clàssica a la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 79-92.
- CALERO VAQUERA, María Luisa (1986). *Historia de la gramática española (1847-1920)*. De A. Bello a R. Lenz. Madrid: Gredos.
- DINASTIA (1892) = [Anunci de] «Academia preparatoria para las carreras de arquitectos e ingenieros». *La Dinastía*, any x, núm. 4510 (24 setembre), p. 1.
- FABRA, Pompeu (1932). *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona: Llibreria Catalònia. [Reproduït a *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 5. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2007, p. 153-1959]
- (1956). *Gramàtica catalana*. Barcelona: Teide. [Reproduït a *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 6. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2009, p. 471-835]
- (2011). «Epistolari». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 8. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2009, p. 11-866.

- FABRA, Pompeu (2013). *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 9. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2009.
- GACETA (1905) = «[Anunci del] Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes. Subsecretaría». *Gaceta de Madrid* (25 gener 1905), p. 302.
- GALÍ CLARET, Bartomeu (trad.) (1881). *Flores y estrellas: Colección de cuentos morales*. Barcelona: Librería de Juan y Antonio Bastinos, Editores.
- (1891). *Nueva gramática castellana con numerosos ejercicios prácticos de composición*. Barcelona: Imprenta y Librería de Ntra. Sra. de Montserrat.
- (1894). «Los granaders (de Heine)». *La Costinyola*, any III, núm. 36 (21 gener), p. 3.
- GINEBRA, Jordi (2009). «La construcció de la llengua literària contemporània: què de- vem al segle XIX?». *Anuari Verdaquer*, núm. 17, p. 309-334.
- (2013). «Pro lingua nostra. Totes les cartes de Pompeu Fabra». *Revista de Catalunya*, núm. 283 (juliol-agost-setembre), p. 186-198.
- (2018). «Els estudis sobre Pompeu Fabra (1998-2017)». A: DURAN, Lluís; MANENT, Jordi (ed.). *Pompeu Fabra: llengua, civisme, país*. Barcelona: Edicions de la Revista de Catalunya, p. 181-192.
- (2019). «Una entrevista de 1932 amb Pompeu Fabra no consignada fins ara». *Els Marges*, núm. 119 (tardor), p. 110-119.
- GINEBRA, Jordi; ROFES, Xavier (en premsa). «Hi havia algú a l'altra banda? Pompeu Fabra vist per Amado Alonso». [Al volum que recollirà les contribucions al V Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra». Tarragona, 28 al 30 de novembre de 2018]
- GINEBRA, Jordi; SOLÀ, Joan (2007). *Pompeu Fabra: vida i obra*. Barcelona: Teide.
- GUANSÉ, Domènec (1934). *Pompeu Fabra*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- JANÉ, Albert; MIR, Jordi (2013). «Cronologia general de la vida i l'obra de Pompeu». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 9. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2009, p. 781-836.
- JEANROY, Alfred (1900). «Pompeu Fabra. —Contribució a la gramàtica de la llengua catalana. Barcelone, 1898». *Annales du Midi: Revue Archéologique, Historique et Philologique de la France Méridionale*, tom 12, núm. 45, p. 106-107.
- JULIÀ-MUNÉ, Joan (2005). «Introducció general a l'època i a la lingüística catalana» A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 1. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2009, p. 93-153.
- (2009). *Pompeu Fabra i l'entorn lingüístic europeu*. Barcelona: Fundació Universitat Catalana d'Estiu.
- LA LIBERTAD (1935) = «El martes reanudaré las clases don Pompeyo Fabra». *La Libertad*, any XVII, núm. 4622 (23 gener), p. 4.
- LA VANGUARDIA (1934) = «Generalidad de Cataluña. Los precios del trigo, las harinas y el pan. Reunión del Consejo». *La Vanguardia*, 15 maig 1934, p. 9.
- (1935) = «Curso oficial de catalán». *La Vanguardia*, 23 gener 1935, p. 6.
- LLORET, Maria-Rosa; RAMOS, Joan-Rafael (2006). «Pompeu Fabra i la seva dedicació docent». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 2. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, p. 15-32.
- LUSA, Guillermo (2018). «Trets biogràfics i context polític i social». A: VERRIÉ, Pau (coord.). *Pompeu Fabra i Poch, enginyer*. Barcelona: Associació d'Enginyers Industrials de Barcelona, p. 12-44.
- MANENT, Jordi (2005). *Pompeu Fabra a l'exili 1939-1948*. Barcelona: Proa.

- MANENT, Jordi (ed.) (2011). FABRA, Pompeu. «Epistolari». A: *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 8. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2009, p. 83-866.
- MARQUET, Lluís (1995). «Pompeu Fabra, president de Palestra», *Revista de Catalunya*, núm. 95 (abril), p. 55-63.
- MASCARÓ, Joan (2006). «L'obra científica de Pompeu Fabra. Articles majors». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 3. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2009, p. 13-54.
- MERCADÉ, Albert (2013). «Francesc d'Assís Galí (1880-1965). Vida, obra i pensament». Tesi doctoral. Universitat Pompeu Fabra.
- MIR, Jordi (1998). *Memòria de Pompeu Fabra*. Barcelona: Proa.
- MIRACLE, Josep (1968). *Pompeu Fabra*. Barcelona: Aymà. [Edició facsímil, Barcelona: Proa, 1998]
- MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, Jordi (1984). *La llengua a l'escola (1714-1939)*. Barcelona: Barcanova.
- MURGADES, Josep (2018). *Escrips sobre Fabra*. Lleida: Pagès.
- RIBAS I MASSANA, Albert (1976). *La Universitat Autònoma de Barcelona (1933-1939)*. Barcelona: Edicions 62.
- RICARD, Robert (1948). «Informations». *Bulletin Hispanique*, tom 50, núm. 2, p. 221-222. [Breu nota necrològica de Fabra, p. 221-222]
- ROFES, Xavier (2018). *Selecció bibliogràfica sobre Pompeu Fabra* [en línia]. [s. ll.]. <https://www.academia.edu/35955621/Selecci%C3%B3_bibliogr%C3%A0fica_sobre_Pompeu_Fabra_actualitzaci%C3%B3_3_agost_2018> [Consulta: setembre-novembre 2018].
- ROUDIN, Pierre-Jean (1932). «Impressions de la lutte pour l'autonomie catalane». *La Méditerranée* (Marsella), any IV, núm. 44 (1 octubre), p. 235-239.
- SEGARRA, Mila (1991). *Pompeu Fabra*. Barcelona: Empúries.
- (1998). *Pompeu Fabra: l'enginy al servei de la llengua*. Barcelona: Empúries.
- SOLÀ, Joan (1982). «Pompeu Fabra i la gramàtica catalana». A: *Homenatge a Pompeu Fabra, president del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona (1933-1939), en complir-se cinquanta anys de la publicació del Diccionari general de la llengua catalana i de les Normes de Castelló de la Plana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 53-84. [Reproduït a SOLÀ, Joan (1984). *Pompeu Fabra, Sanchis Guarnier i altres escrits*. València: Eliseu Climent, p. 10-46]
- THOMAS, Lucien-Paul (1928). «Pompeu Fabra, *La coordinació i la subordinació en els documents de la Cancelleria catalana durant el segle XIV*». *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, tom 7, fasc. 4, p. 1561-1562.
- VERNET, Joan (1982). «Pompeu Fabra, president del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona (1933-1939)». A: *Homenatge a Pompeu Fabra, president del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona (1933-1939), en complir-se cinquanta anys de la publicació del Diccionari general de la llengua catalana i de les Normes de Castelló de la Plana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 522.